

УДК 94 (477):281.9 »1917-1920«

О.Б. ПОТАПОВА

ДЖЕРЕЛА ПРО СУСПІЛЬНУ ДІЯЛЬНІСТЬ ПРАВОСЛАВНОГО ДУХОВЕНСТВА В УКРАЇНІ У 1917-1920 РР. (ЗА МАТЕРІАЛАМИ АРХІВІВ УКРАЇНИ)

Потапова Олена Богданівна – Сумський державний педагогічний університет імені А.С.Макаренка, доцент кафедри історії України, кандидат історичних наук

Стаття присвячена аналізу і класифікації джерел з історії суспільної діяльності православного духовенства в Україні у 1917-1920 рр. Визначено особливості і інформативні можливості писемних джерел.

Ключові слова: православне духовенство, суспільна діяльність, архівний документ, релігійні періодичні видання, джерела особового походження.

Статья посвящена анализу и классификации источников по истории общественной деятельности православного духовенства в Украине в 1917-1920 годах. Определены особенности и информационные возможности письменных источников.

Ключевые слова: православное духовенство, общественная деятельность, архивный документ, религиозные периодические издания, источники личного происхождения.

The article is devoted analyzed and classified sources on the history of social activity of the Orthodox clergy in Ukraine in 1917-1920. Features and information capabilities of written sources.

Keywords: Orthodox clergy, social activities, archival documents, religious periodicals, personal sources of origin.

© О.Б. Потапова, 2013

Постановка проблеми. Підвищення рівня і значущості історичних досліджень вимагає зосередження уваги на проблемах історіографії та джерелознавства. З метою подолання усталених стереотипів варто здійснити переоцінку окремих концептуальних положень історичної науки, зокрема, соціальної історії України. Тому триває процес поглибленого вивчення джерел. Створення наукової концепції історії суспільної діяльності православного духовенства як невід'ємної складової історії України неможливе без всебічного вивчення джерел. Адже саме від історичних джерел, об'єктивності опрацювання і наукової критики переважно залежить якість і ефективність історичних досліджень у цілому. Джерелознавчі аспекти історії суспільної діяльності православного духовенства в Україні у період 1917-1920 рр. – одна з найменш досліджених проблем в українській і зарубіжній історіографії.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Документальні джерела частково охарактеризовані у дослідженнях Б. Андрусишина та В. Ульянівського[1], М. Бабкіна[2], Л. Жванко[3], О.Ігнатуші[4], Г. Надтоки[5] та інших вітчизняних і російських дослідників. У роботах названих авторів аналізуються історичні джерела, в яких відображено процес становлення державно-церковних відносин в Україні протягом 1917-1920 рр., реакцію духовенства на зміну політичної ситуації і крах Російської імперії, внесок духовенства у налагодження побуту біженців у східних губерніях України, статистичні дані про кількість православних в Україні, рівень освіти православного духовенства, церковну інфраструктуру.

Мета дослідження. Відомо, що документальні джерела мають офіційний, діловий характер і містять значну фактичну інформацію про всі грані життя людського суспільства. Досліджен-

ня окремих аспектів засвідчує зростання інтересу до пошуку, виявлення і вивчення джерел з історії суспільної діяльності православного духовенства в Україні у 1917-1920 рр. Крім того, вивчення подібних джерел дозволяє неупереджено з'ясувати складні і суперечливі процеси суспільно-політичного та національно-культурного характеру. Значущий хронологічний період перенасичений подіями суспільно-політичного життя. Тому мета даного дослідження полягає в з'ясуванні тенденцій формування, структури й інформаційних можливостей джерельного комплексу з історії суспільної діяльності православного духовенства в Україні у 1917-1920 рр.

Виклад основного матеріалу дослідження. За формальними ознаками джерела з проголошеної теми можна поділити на неопубліковані, опубліковані, джерела особового походження та періодичну пресу. Аналіз цих джерел дозволяє отримати більш цілісне уявлення про діяльність православного духовенства, її основні напрями, ставлення населення до духовних осіб тощо.

Заслужують на особливу увагу фонди Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України. Комплекс документів за походженням сформувався з матеріалів вищих, місцевих органів влади та церковних структур. У фондах даної установи зберігаються актові і діловодні документи, що становлять значний інтерес для комплексного дослідження теми. Вони розкривають взаємовідносини держави і церкви, демографічне становище в Україні, стан церковної інфраструктури, наявність церковних інституцій та освітніх закладів, питання використання української мови у богослужбовій діяльності, облік і охорону старовинних речей і культурно-історичних пам'яток. Серед матеріалів центральної влади відзначимо документи фондів «Українська Цент-

ральна Рада» (ф.1115), «Міністерства і сповідань Гетьманського уряду» (ф. 1071), «Міністерства ісповідань УНР» (ф. 1072), «Міністерство освіти Української держави» (ф.2201), «Міністерство народної освіти Української Народної Республіки за 1918-1920 рр.» (ф.2582), «Українська автокефальна православна церква. 1918-1929 рр.» (ф.3984). До фонду 1071 включені і документи Департаменту ісповідань відділу православної церкви періоду Української Центральної Ради. Серед них цінними є обіжники Департаменту до українських духовних консисторій, через які держава намагалась налагодити державно-церковні відносини. Консисторії виконували роль координатора дій, головним же виконавцем розпоряджень Департаменту було парафіяльне духовенство.

Важливим документом, що визначав межі діяльності духовенства у суспільстві, було «Положення про правне становище православної церкви в Україні», текст якого виявлений у кількох фондах (ф.1071, ф.3984). Цей документ опублікували дослідники В. Ульяновський та Б. Андрусишин у ювілейному збірнику, присвяченому пам'яті останнього гетьмана України П.Скоропадського. Зміст документа дає підстави говорити про те, що держава віддавала до рук духовенства всі важелі впливу на суспільну мораль. Суттєве значення для з'ясування матеріального становища духовенства і релігійних інституцій має листування Міністерства ісповідань з консисторіями про залишення в розпорядженні епархій усіх страхових внесків та податків, що надсилались до Москви та Синоду.

Серед документів фондів Міністерств ісповідань Гетьманського уряду і УНР є статистичні матеріали, в яких представлені різні регіони України: Київська, Волинська, Катеринославська, Подільська, Полтавська, Харківська, Херсонська, Холмська, Чернігівська губернії (церковний поділ збігався з адміністративним). Комплексне зібрання джерел і їхня інформативність дають можливість дослідити багаторівневі відносини державної влади із церковними адміністративними структурами – консисторіями, парафіяльним духовенством і, опосередковано, віруючими.

Найбільшу документальну базу про діяльність православного духовенства в Україні у 1917-1920 рр. містить Центральний державний історичний архів України у м. Київ. Різноманітні за походженням та класифікацією документи, які є джерелами з історії діяльності православного духовенства, в основному зосереджені у фонді «Київська духовна консисторія» (ф.127). У ньому, зокрема, представлені документи про організацію духовенством благодійницької діяльності, що відносяться до періоду 1918-1919 рр. У фондах «Киево-Печерська лавра» (ф.128) і «Киево-Покровський жіночий монастир» (ф.179) знаходяться документи про діяльність ченців, черниць і вихователів у притулках для дітей-сиріт. У названих справах міститься інформація про діяльність різних категорій духовенства і ченців щодо навчання, виховання і забезпечення дітей у монастирських притулках.

У Центральному державному архіві громадських об'єднань України зберігаються «Документи

періоду підготовки і проведення Великої Жовтневої соціалістичної революції і громадянської війни в Україні. 1917-1920 рр.» (ф.57). Документи містять інформацію про вилучення церковного майна населенням для власного користування або просте його знищення, підпали церковних господарських будівель, вирубку садів і лісів, що належали церквам і монастирям тощо.

В Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В. Вернадського зберігаються документи кінця XIX – початку XX ст. про діяльність православних братств як на території Російської імперії, так і за її межами. Зокрема, привертає увагу той факт, що за межами Росії місіонери читали проповіді мовою того народу, серед якого знаходилися, а в Україні Синод забороняв у богослужбовій діяльності користуватися українською мовою (Ф.ХІІІ. Архів Синоду).

Значний обсяг документів з теми дослідження містять фонди Державного архіву Сумської області «Сумська повітова земська управа м. Суми Сумського повіту Харківської губернії» (ф.2), «Охтирська повітова земська управа» (ф.759), «Конотопська чоловіча гімназія» (ф.820), «Свято-Миколаївська церква с. Гута Конотопського повіту Чернігівської епархії» (ф.870), «Роменське братство християнського милосердя в пам'ять святого Іоасафа м. Ромни Роменського повіту Полтавської губернії» (ф.1159), «Відділ управління Шосткінського повітового виконкомом Чернігівської губернії» (ф.Р-1800), «Глухівський окружний союз кооперативних господарств і товариств» (ф.Р-4737). Вони дозволяють з'ясувати ставлення населення до викладання Закону Божого у школах повіту, про благодійницькі заходи на допомогу родинам загиблих і поранених солдат, про надання одноразової допомоги парафіянам певних церков, про діяльність братства християнського милосердя в м. Ромни і про долю Неплюєвського братства с. Воздвиженське Глухівського повіту Чернігівської губернії тощо.

Чимало документів про суспільну діяльність православного духовенства протягом 1917-1920 рр. зберігається у Державному архіві Харківської області (далі - ДАХО). Зосереджені вони, головним чином, у фонді «Харківська духовна консисторія» (ф.40). Важливим документом є звіт про стан Харківської епархії за 1917 р., де епархіальний архієрей, згодом митрополит, Антоній (Храповицький) за встановленою Синодом схемою подає дані в тому числі і про практичну діяльність духовенства ввіреної йому епархії: благодійницьку, освітню, місіонерську, стан монастирів, відкриття нових церков і парафій тощо. Особливу цінність для дослідження мають листи віруючих до архієреїв. Їх аналіз дозволяє з'ясувати ставлення пересічних громадян до духовних осіб, які виконували свою місію за будь-яких обставин і не полишали пастви у моменти загрози для власного життя. У ф.Р-203 «Харківський губвиконком. м. Харків» та ф.Р-89 «Валківський повітовий виконавчий комітет Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів, м. Валки Харківської губернії» зберігаються документи, в яких відображено процес відокремлення церкви

від держави в губернії, дані про початок переслідувань духовенства та інше.

Матеріали ДАХО доповнюють фонди Державного архіву Чернігівської області «Чернігівська духовна консисторія» (ф.679), «Полтавська духовна консисторія» (ф.1530), «Чернігівський губернський комітет Товариства кураторства над тюрмами» (ф.165). У цьому комплексі документів чітко простежуються взаємовідносини між пастирями і населенням, підтримка духовною владою авторитету священиків, відомості обліку коштів по церквах парафії, цілеспрямованість у діяльності духовенства в пенітенціарній системі, правила збереження церковних матеріальних цінностей.

Разом з тим, для дослідження стали корисними опрацьовані М. Бабкіним [2, с.426-477] і Г. Надтокою [5, с.231-270] статистичні матеріали архіву Синоду з Російського державного історичного архіву, які були подані авторами у вигляді додатків до власних монографічних праць. У контексті проблематики використані дані з історико-статистичного опису Харківської єпархії Філарета (Гумілевського) [6, III, с.245-280]. Важливими для дослідження стали статистичні відомості про кількість біженців Першої світової війни в Україні за 1915–1918 рр., представлені Л. Жванко у науковій праці «Біженство Першої світової війни в Україні. Документи і матеріали (1914–1918 рр.)» тощо [3, с. 41, 62].

Для розкриття теми використані опубліковані документи. Опубліковані нормативно-регулятивні джерела представлені програмними документами політичних партій, що діяли протягом 1917–1918 рр. У них були викладені основні погляди щодо релігії взагалі і православного духовенства зокрема [7; 8]. Статуту православних братств інформують про порядок отримання членства, особовий склад, межі компетенції та основні напрями практичної діяльності організацій [9].

Важливими для розкриття теми дослідження стали опубліковані документи Української Центральної Ради, серед яких протоколи засідань і сесій Української Центральної Ради і Малої Ради, а також протоколи Генерального секретаріату, універсали, постанови, меморандуми, законопроекти, декларації, звернення, циркуляри. Особливий інтерес становлять протоколи засідань Малої Ради, де на одному із засідань у процесі обговорення пропозиції О. Лотоцького про створення при Генеральному секретаріаті особливого комітету для управління релігійними справами з'ясувалося, що ця ініціатива виходить від духовенства і мирян [10, с.451].

Цінною для дослідження матеріального становища і діяльності православного духовенства в період Української держави стала добірка документів про діяльність Міністерства ісповідань 1918 р., опублікованих В. Ульяновським і Б. Андрусишиним у ювілейному збірнику пам'яті гетьмана П. Скоропадського. Аналіз цих документів дає підстави стверджувати, що українська державна влада намагалася матеріально підтримати православне духовенство [1, с.285-397]. А виступ Гетьмана на Всеукраїнському церковному Соборі визначив подальші перспективи взаємовідносин держави

і церкви в Українській державі. Він вважав, що розквіт православ'я і духовенства в Україні буде швидко розвиватися, адже допомога національному духовенству сприятиме становленню вільної Української держави. З огляду на це гетьман висловив надію на те, що всі церковні справи вирішуватимуться в Україні, і потенціал духовенства розкриється повною мірою [1, с.352].

Цінними виявилися діловодні документи, що опубліковані у першому томі чотиритомного документального видання «Мартирологія Українських церков» [11]. Їх зміст дає змогу простежити боротьбу єпископату за збереження єдиної і неподільної Російської православної Церкви і реакцію українського населення на ці події [11, I, с.71-80.]. Для розуміння протистояння населення і пастирів в окремих місцевостях України залучено відомості про національний склад духовенства РПЦ на українських землях та ієрархів РПЦ, народжених в Україні і які знаходилися на єпископських кафедрах поза Україною (станом на 1917 р.) [11, I, с.912-920].

Для з'ясування змін, що відбулися в діяльності монастирів та їх служителів в умовах ускладнення суспільно-економічної і політичної ситуації 1919 р. використано протоколи засідань ради духовного трудового братства Жаботинського Онуфріївського монастиря. Добірку названих документів опублікував дослідник Ю. Маринівський у другій частині археографічної праці «Черкаська минувшина», яка присвячена діяльності православних монастирів на терені сучасної Черкаської області після 1917 р. [12, 2, с.92-110].

Загальну канву розвитку подій у відносинах між Церквою та більшовицькою владою, а також реакцію і ставлення Патріарха РПЦ Тихона щодо українського церковного руху досліджено завдяки використанню збірки документів «Акти Святішого Патріарха Тихона... 1917–1943» [13, с.96-99, 107-109, 149-153, 170-173]. Аналіз наявних документів дає змогу обґрунтувати відмінності у становищі духовенства і Церкви після Лютневої революції в Росії та Україні [13, с.143-144].

Численну групу становлять оповідні наративні джерела: мемуари, щоденники, листи як представників духовенства, так і світських діячів, які звертали увагу на становище духовенства у зазначений період. Усі вони відрізняються між собою індивідуальним сприйняттям подій та явищ, свідками чи безпосередніми учасниками яких були вони самі. Окремо варто розглянути опубліковані спогади сучасників – відомих державних діячів П.Скоропадського [14] та В. Зіньківського та ін. Гетьман П. Скоропадський подав у спогадах власне бачення історичного розвитку України та його особливості. В. Зіньківський, перший міністр Міністерства ісповідань за часів Гетьманату П. Скоропадського, у своїх спогадах обґрунтував правомірність дій духовенства щодо скликання Всеукраїнського церковного собору. Він не приходив до висновку, що Україна, на його думку, мала залишатися в політичній єдності з Росією, але церковної автономії могла досягти [15, с.41].

Доповнюють опубліковані документи епісто-

лярні джерела періоду 1917-1920 років. Вони представлені листуванням відомого громадського діяча В. Короленка з Х. Раковським [16, с.3-44], листами С.Петлюри тощо. У листах відображена реакція авторів на руйнівну діяльність більшовиків, яка в тому числі була спрямована проти церкви, а також усвідомлення потенціалу православного духовенства і внутрішні переживання щодо набуття власної церковної ієрархії [17, III, с. 306; 18, IV, с. 123, 128].

Важливу інформацію містить такий вид джерел особового походження, як щоденник. Оскільки у цьому виді джерел інформація фіксується щоденно або по гарячих слідах, то підвищується достовірність свідчень, що в нашому випадку дозволяє з'ясувати ставлення інтелігенції до поточної суспільно-політичної ситуації. Щоденники В. Вернадського, першого президента Академії наук України [19, с. 56-57], та О.Несвіцького, полтавського лікаря та науковця [20, с.91, 95, 122, 157, 191], стали важливим джерелом для дослідження ставлення представників інтелігенції до релігійного питання в Україні і Росії.

Зміни у поглядах на ситуацію в країні самого духовенства, їхніх дітей, ставлення населення до низового духовенства під впливом суспільно-політичних подій початку ХХ ст. вміщено у спогадах митрополита Веніаміна (Федченкова) [21, с.114-116, 161, 174-175]. Він також подав власне бачення причин активізації духовенства щодо скликання собору в Україні в період 1917-1920 рр. і кваліфікував їх тільки як «політичну гру» [21, с. 291]. Спогади іншого митрополита, Євлогія (Георгієвського), цінні тим, що відображають повсякденні клопоти православного духовенства щодо організації евакуації дитячих притулків в Україні (з Волині до Києва, а потім у Бердянськ) [22, с.254-255].

Використані у дослідженні діловодні документи, вміщені у збірнику законів і розпоряджень робітничо-селянського уряду УСРР (Декрет про відокремлення церкви від держави від 22 січня 1919 р.), Конституції УСРР 1919 р. [23, с. 39-41], збірнику документів і матеріалів «Україна в ХХ ст.» (Відозва Української Центральної Ради до українського народу) [24, с.28-29; 33-35; 39] допомагають з'ясувати місце православного духовенства в Україні.

Опубліковані джерела доповнює релігійна і світська періодика 1917-1920 рр. Релігійна періодика представлена Київськими і Полтавськими єпархіальними відомостями [25;26], «Чернігівським вісником» [27], «Чернігівським церковно-суспільним вісником» [28], часописами «Керівництво для сільських пастирів» [29], «Православною Волинною» [30], «Церковно-суспільною думкою» [31] тощо. Дискусія на сторінках видань з приводу реформування церковного життя та жвавість обговорення запропонованої тематики як у центральній, так і в місцевій пресі засвідчує актуальність порушеної проблеми. Православне духовенство відкрито заговорило про недоліки попередньої, царської, влади і свою залежність від неї, а також з'явилися замітки про недоліки у роботі самого духовенства. Тривалість обговорення доводить, що становище власне духовенства було вкрай складним.

Публікації на релігійну тематику представлені й у світських періодичних виданнях «Вісті з Української Центральної Ради у Києві» [32], «Волинська народна газета» [33], «Відродження України» [34], «Нова Рада» [35], «Луч» [36] та інших. Тривалість дискусій і глибина церковних проблем, піднятих на шпальтах світської періодики, говорила про зміни у свідомості самого духовенства, а також зміни у сприйнятті суспільством кризових явищ у православній церкві в цілому.

Цінність періодичних видань та преси полягала в оперативності подання інформації, адже на той час вона була єдиним засобом масової інформації і відігравала істотну роль у формуванні суспільної думки. Проте необхідно зважати й на те, що і релігійна, і світська преса не були вільні від політичної заангажованості, були дієвим засобом пропаганди, на їх зміст суттєво впливали кваліфікація та суб'єктивізм видавців, кореспондентів і дописувачів. Отже, архівні документи у сукупності із залученими опублікованими джерелами дозволяють глибше і повніше охарактеризувати діяльність православного духовенства в 1917-1920 рр., визначити його місце і роль у суспільному житті України у зазначений період. У перспективі докладного розгляду потребує джерельна база питання про морально-психологічний стан духовенства протягом 1917-1920 рр.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Ульяновський В., Андрусин Б. Церква в Українській Гетьманській державі: попередні нотатки та документи // Останній Гетьман. Ювілейний зб. пам'яті Павла Скоропадського 1873-1945. – К.: АКАДЕМПРЕС, 1993. – С.285-397.
2. Бабкин М. А. Духовенство Русской Православной Церкви и свержение монархии (начало XX в. – конец 1917 г.) / М.А.Бабкин. – М.: Гос. публичная историч. библиотека, 2007. – 532 с.
3. Жванко Л.М. Біженство Першої світової війни в Україні: Документи і матеріали (1914-1918 рр.): [монографія] / Л.М.Жванко; Харк. нац. акад. міськ. госп-ва. – Х.: ХНАМГ, 2010. – 360 с.
4. Ігнатуша О. М. Інституційний розкол православної церкви в Україні: генеза і характер (XIX ст. – 30-і рр. XX ст.) / О.М.Ігнатуша. – Запоріжжя: Поліграф, 2004. – 440 с.
5. Надтока Г.М. Православна церква в Україні 1900-1917 років: соціально-релігійний аспект / Г.М.Надтока. – К.: Знання, 1998. – 271 с.
6. Филарет (Д. Г. Гумилевский). Историко-статистическое описание Харьковской епархии: [в 3 т.]. / Филарет (Д.Г.Гумилевский) / сост. Т. А. Павлова [и др.]; ред. кол. А. Ф. Парамонов [и др.]. – Х.: Сага, 2006. – Т. 3. – 362 с.
7. Багатопартійна українська держава на початку XX ст.: Програмні документи перших українських політичних партій. – К.: Пошук, 1992. – 93 с.
8. Самостійна Україна: Збірник програм українських політичних партій початку XX століття. – Тернопіль: РВВ Управління по пресі, 1991. – 82 с.
9. Статут українського православного братства імені святих Кирила та Мефодія. – Київ: Типографія Києво-Печерської Лаври, 1918. – 10 с.
10. Українська Центральна Рада: Документи і матеріали: [у 2-х т.]. – К.: Наукова думка, 1996. – Т.1.: 4 березня – 9 грудня 1917 р. / Ред. кол.: В.А.Смолий, О.Д.Бойко, Ю.М.Гамрецький [та ін.]; Ін-т історії України НАН України. – 589 с.
11. Мартирологія українських церков: [у 4-х т.]. – Торонто; Балтимор, 1987. – Т.1. Українська Православна Церква. Документи, матеріали, християнський самвидав України. / [упоряд. і зред. О.Зінкевич і О.Воронін]. – 1207 с.
12. Мариновський Ю. Черкаська минувшина: [в 2 кн.]. – Черкаси: Відлуння, 2002. – Кн. 2. Православні монастирі на терені сучасної Черкаської області після 1917 р. – 480 с.
13. Акты Святейшего Патриарха Тихона и позднейшие документы и переписка о каноническом преемстве высшей церковной власти. 1917-1943. Сб. в 2-х ч. / [сост. М.Е.Губонин]. – М.: ПСТБИ, 1994. – 1063 с.
14. Скоропадський П. Спогади: кінець 1917 – грудень 1918 / П. Скоропадський / Гол.ред. Я.Пеленський. – Київ; Філадельфія: Б.в., 1995. – 494 с.
15. Протопресвітер Василій Зеньковський. П'ять місяців у власті. Воспоминання (15 мая – 19 октября 1918 г.). – М.: Крутицкое патриаршее подворье, 1995. – 239 с.
16. Письма В.Г.Короленко Х.Г.Раковскому (Вступительная статья и примечания Г.И.Чернявского) // Вопросы истории. – 1990. – №10. – С.3-44.
17. Петлюра Симон. Статті, листи, документи / Петлюра Симон / Ін-т досліджень модерної історії України в США, Фундація ім. Симона Петлюри в Канаді [укл. В.Сергійчук]. – К.: Вид-во ім. Олени Теліги, 1999. – Т. 3. – 615 с.
18. Петлюра Симон. Статті. Листи. Документи / Петлюра Симон. – К.: ПП Сергійчук М.І., 2006. – Т. IV. – 704 с.
19. Вернадский В. И. Дневники 1917–1921 / Национальная Академия наук Украины, Российская Академия наук / Вернадский Владимир Иванович. – К.: Наук. думка, 1994. – 271 с.
20. Несвіцький О.О. Полтава у дні революції та в період смуту 1917-1920 рр.: Щоденник / Державний архів Полтавської області. Полтавське крайове об'єднання Всеукраїнського товариства «Просвіта» ім. Т. Шевченка. / О.О.Несвіцький. – Полтава: б.в., 1995. – 280 с.
21. Митрополит Вениамин (Федченков). На рубеже двух эпох. – М.: Отчий дом, 1994. – 448 с.
22. Митрополит Евлогий (Георгиевский). Путь моей жизни: Воспоминания. – М.: Моск. рабочий; ВПМД, 1994. – 621 с.
23. Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Украины. – 1919. – №3.
24. Україна в XX столітті (1900-2000): Зб. документів і матеріалів / Упоряд.: А.Г. Слюсаренко, В.І. Гусев, В.Ю.Король та ін. – К.: Вища школа, 2000. – 351 с.
25. Киевские епархиальные ведомости. Издание объединенного духовенства и мирян Киевской епархии. – 1917. – № 1, №4, №6, №9, №10, №12, №17, №19, №20-21, №28-29; №30-31, №40-41, №42-43, №46-47, №48-49-50.
26. Полтавские епархиальные ведомости. Издание объединенного духовенства и мирян Полтавской епархии. – 1917. – №13, №21.
27. Черниговский вестник. Издание объединенного духовенства и мирян Черниговской епархии. – 1917. – №5, №19.
28. Черниговский церковно-общественный вестник. Издание братства св. Михаила, князя Черниговского. – 1917. – №45, № 48, №55, №60, №77.
29. Руководство для сельских пастырей. Еженедельный журнал, выходивший при Киевской духовной академии. – 1917. – №1, № 2, №6, №7, №12, №13-14.
30. Православная Волянь. Орган объединенного духовенства и мирян Волинской епархии. – 1917. – № 1, №2, №3, №4.
31. Церковно-общественная мысль. Прогрессивный орган военного и морского духовенства. – К.: Типография Киево-Печерской лавры, 1918. – №3-4, №7-8, №11-12,
32. Вісті з Української Центральної Ради у Києві. – 1917. – № 1, №3, №4.
33. Волинська народна газета. Часопис, присвячений справам політичним, економічним і суспільним. Видає народна управа. – 1918. – 19 жовтня.
34. Відродження України. Часопис для плекання міжнародних й економічних взаємин між Австрією, Угорщиною й Україною. – Відень, 1918. – №41.
35. Нова Рада. Газета політична, економічна й літературна. – 1917. – 23 березня - 5 квітня.
36. Луч. Издание Сумского союза кооперативных товариществ. – 1918. – 21 сентября.